Gert LOOSEN (Debreceni Egyetem)

Mits wroeginge der conscientien: het voorwaardelijk voorzetsel ‘mits’ al in de zestiende eeuw

Abstract

The old Dutch *mits* (‘if and only if’) seems to experience a revival in usage: conjunction, preposition, autonomous, elliptical. In this article we analyse two participle constructions, one old Bible verse translated into Dutch in the 16th century, one over 200 year old French sentence about sparagrass, translated in a Flemish newspaper in 2016. *Mits* seems to come in handy to steer the meaning of participle constructions, which aren’t that common (anymore) in contemporary Dutch. Here, too, the ‘semantic regularity’ in ‘mits’-constructions Daalder wrote about, is kept intact.

Keywords: mits, participle construction, translation, marker, conjunction, preposition, Dutch

1. Inleiding

‘Mits’ gaat al een millennium mee in het Nederlands en heeft al verschillende verschijningsvormen gekend (zoals *mids*, *midts*, *mits*). Het wordt besproken in het *Vroegmiddelnederlands* en het *Middelnederlands Woordenboek* en het lemma kent in het *WNT* zestien verklaringen, alle met voorbeelden geïllustreerd, als voegwoord, bijwoord, voorzetsel of zelfstandig naamwoord. Ook nu, begin 21^e eeuw, zet het zijn hardnekkige bestaan voort. In een vorig artikel (Loosen 2015) hebben we aangetoond dat het oude ‘mits’ herleeft, hoewel het in veel handboeken als verouderd, formeel en schrijftalig wordt beschouwd. We treffen het vandaag de dag niet alleen nog steeds aan als conjunctie, maar ook als prepositie, zelfstandig en in elliptische constructies – dit alles zowel in Vlaanderen als in Nederland. En dat is veel meer dan wat taaltuiniers en stijladviseurs – die ‘mits’ vandaag uitsluitend als conjunctie gebruikt willen zien – toelaten. De hoofdvraag van ons

onderzoek is dan ook: hoe zijn de hardnekkigheid en de vele levens van ‘mits’ in het Nederlands te verklaren? In voorbereidende deelonderzoekjes bekijken we verschillende en opvallende verschijningsvormen van ‘mits’, en proberen we het weinige bestaande onderzoek aan te vullen (vooral dan de boeiende reeks artikels van Saskia Daalder, de classificatie van Joop van der Horst (2008) en de concretisering van hun bevindingen in het verdienstelijke werk van Bartie Thijs (2011) naar ‘mits’ in P.C. Hoofts *Historiën*).

In het voorliggende onderzoek naar mogelijke verklaringen voor deze heropleving in het gebruik van ‘mits’ in verschillende syntactische configuraties rechercheerden we oudere gebruiksvormen. Ontevreden met enkele citaten die het WNT geeft bij ‘mits’ als prepositie, gaan we in vergelijkbare contexten op zoek naar wat betere voorbeeldzinnen hadden kunnen zijn en vinden een vers uit het apocriefe Bijbelboek *Wijsheid* dat ‘mits’ als voorzetsel van voorwaarde gebruikt. We leggen het Griekse origineel naast de Vulgaat en verschillende oude en nieuwe vertalingen in het Nederlands – en een enkele in het Duits en het Frans. (Onderweg tonen we aan dat Maarten Luther voor de vertaling van dit vers niet de originele Griekse tekst voor zich had liggen, maar de katholieke Latijnse Vulgaat).

We beginnen echter met een samenvatting van wat Saskia Daalder zegt over de syntactische constructies met ‘mits’ en over de ‘semantische regelmaat’ bij het voorwaardelijk voorzetsel ‘mits’.

Uiteindelijk stellen we vast dat ‘mits’ in het door ons gevonden Bijbelvers veel vroeger als voorzetsel van voorwaarde is gebruikt dan Daalder (2007) vermoedt.

Samengevat:

1. We vatten samen wat Saskia Daalder over het syntactische en het semantische aspect ‘mits’ als prepositie (en in het bijzonder: prepositie van voorwaarde) zegt.
2. We maken duidelijk waarom de voorbeelden die het WNT aanhaalt bij ‘mits’ als prepositie niet echt illustreren wat ze zouden moeten laten zien.
3. We zochten en vonden een geschikter voorbeeld in de Bijbelvertaling van Vorsterman. We vergelijken dat Bijbelvers met andere Bijbelvertalingen. En passant stellen we vast dat Maarten Luther voor de vertaling van dit vers niet de originele tekst voor zich had liggen.
4. We stellen vast dat de ‘mits’-zin in *Wijsheid* 17:10 van de Vorstermanbijbel beantwoordt aan de vermelde syntactische constructiemogelijkheden en aan de semantische regelmaat en dat we dus een ‘mits’ als voorzetsel van voorwaarde hebben gevonden, enkele eeuwen voor Daalder dat mogelijk achtte.

2. ‘Mits’ in zijn functie van voorzetsel in ouder en nieuwer Nederlands

2.1 Vijf mogelijke betekenissen van ‘mits’ volgens Daalder (2007)

In deze paragraaf geven we de resultaten van een historisch onderzoek van Daalder (2007) naar de mogelijke betekenissen van de prepositie ‘mits’ weer. Daalder toont aan dat het gebruik van ‘mits’ heel rijk en gecompliceerd is – en ver teruggaat in de tijd.

Het moderne (voegwoord) ‘mits’ gaat terug op een bijwoord ‘mits/mids/middes’, met de betekenis ‘zich bevindend in het midden van’. We herkennen het nog in *midzomer*, *midweeks*, *middernacht* enz. en in het verzelfstandigde *midden*. Behalve als bijwoord werd ‘mits’ al vrij vroeg gebruikt als voorzetsel, dat een bijzin met *dat* als object kon krijgen, zodat de voegwoorduitdrukking *mits dat* ontstond. *Dat* kon vanaf de zeventiende eeuw soms wegblijven, zodat *mits* op zich een voegwoord wordt. *De voorwaardelijke betekenis van het voegwoord ontstaat pas in de negentiende eeuw* (eigen cursivering – GL).

Daalder onderscheidt vijf betekenisscenario’s voor het oude voorzetsel ‘mits’ – alleen het laatste is voorwaardelijk. In wat volgt sommen we ze op met telkens drie voorbeelden erbij: een voorbeeld dat Daalder (2007) zelf aanhaalt en twee voorbeelden die wij zelf gevonden hebben, resp. een Nederlands (NL) en een Vlaams (VL). Dat doen we niet zonder reden. Immers: “Het WNT (deel 9 uit 1913) noemt deze toepassing van mits verouderd en geeft geen latere citaten dan het zeventiende-eeuwse. Maar google stelt ons in staat om te constateren dat het instrumentele mits in Zuid-Nederlands idioom nog in gebruik is” Daalder (2007: 407). Het voorzetsel ‘mits’ dat een middel introduceert, is verouderd maar wordt toch nog gebruikt, zij het alleen in het Zuiden? We willen en passant met goede voorbeelden aantonen dat het voorzetsel ‘mits’ in elk van de door Daalder onderzochte scenario’s in het hele taalgebied al geruime tijd, resp. nog steeds voorkomt – zij het inderdaad met kwantitatieve verschillen. Bij scenario 5 gaan we nog even dieper in op wat Daalder zegt over ‘mits’ als prepositie van voorwaarde.

Scenario 1: ‘mits’ introduceert een middel

– Het domein wordt nu bewoond door Marijke, de dochter van Marcel De Ruyck, die ***mits hard werken en een gezond beleid*** [= mits p] er met zijn dochter en schoonzoon een tuinbouwbedrijf op na houd[t] [= q]! (Daalder 2007: 407)

– [I]s er een andere mogelijkheid om dat geld reeds (gedeeltelijk) te verdelen (***mits een sleutel voor het vruchtgebruik***) en hoe moeten we dat aanpakken? (VL) (www1)

– Binnen een anderhalf uur is uw aangekochte auto klaar voor de export (***mits APK***). (NL) (www2)

Scenario 2: ‘mits’ introduceert een motivering

Nochtans is het merendeel van de ondernemers overtuigd dat een meer flexibele arbeidsmarkt zou leiden tot extra jobs. 33% van de ondernemers geeft ook aan binnen het eigen bedrijf bereid te zijn tot extra aanwerving mits meer flexibiliteit. (VL)

– Van de heeren hebben: Wilkes, Tiedeveld en Moda mij hun woord gegeven, **mits hooger salaris**; van de dames hebben we bruine Bet en de oude juffrouw Lowee. Samen negen personen! (NL) (Cremer 1880: 144)

– In Alkmaar [...], **mits de groote schaarsheid van gelde**, sloegh men [...] tinne penningen. (Hooft, N.H. 334 via WNT 9, 890)

‘In Alkmaar [= q eerste deel], vanwege de grote schaarste aan geld [= mits p], sloeg men tinnen penningen. [= q tweede deel]’. (Daalder 2007: 408)

Scenario 3: ‘mits’ introduceert een oorzaak

– Daarna, in de 86^e minuut, schoot Olivier [= q eerste deel] **mits toedoen van de goeie doelman** [= mits p], nog op de paal [= q tweede deel]. (Daalder 2007: 412)

– Dat hij Suppliant zoo **mits ziekte van wijlen zijne huisvrouw** genoodzaakt is geweest verscheiden schulden te maken, welke hij Suppliant niet in staat is te kunnen voldoen. (NL) (www3)

– De tijdsbepaling van alle vier de bovenstaande respectievelijk onderstaande leeds moeten allemaal dezelfde waarde aangeven voor een gemeten intensiteit (niet alle acht dezelfde waarde **mits traagheid van de beeldsensor**). (VL) (Wilms 2016: 44)

Scenario 4: ‘mits’ introduceert een uitzondering

– Kijk, het zal wel aan mij liggen, maar ik vind deze film totaal oninteressant. Ooit al gehoord van repetitieve muziek?: wel, bij deze bestaat er een nieuwe stroming in de film: de repetitieve film. Ik had het gevoel dat, **mits kleine verschillen** [= mits p], iedere scene tot vervelens toe word[t] herhaald [= q].

– Als leerling besluit mee te doen aan voorstellingen en presentaties verplicht hij of zij zich om bij alle repetities aanwezig te zijn, **mits ziekte of een belangrijke familiere** [sic] **gebeurtenis**. (NL) (www4)

– **Mits overmacht** zal het volgende BOC plaatshebben op 17 december 2007 te 13h. (VL) (www5)

Scenario 5: ‘mits’ introduceert een voorwaarde. *Mits p, q* (zie verder in 2.) waarin *p* een voorwaarde noemt die vervuld moet zijn wil de wenselijkheid *q* gerealiseerd kunnen worden, heeft een “semantische configuratie die geldt voor constructies met het moderne, ‘juist’ toegepaste voegwoord ‘mits’ en die in modern Belgisch Nederlands ook opgaat voor de constructies met ‘mits’ ingezet als voorzetsel” (Daalder 2007: 415). Anders gezegd: “Als voorzetsel komt ‘mits’ in het noordelijke Nederlands van de negentiende en de twintigste eeuw nauwelijks meer voor. In het hedendaagse Belgische Nederlands daarentegen is het springlevend, zowel in de negentiende eeuw als ook nu” (Van der Horst 1828).

– Want die clene saken wassen ouer **mits endrechtigheid**. (Nederrijns moraalboek: 32–33)

(Want die kleine dingen gaan voorbij als er eendracht is – eigen vertaling). Dit handschrift dateert van het einde van de dertiende eeuw.

– “Ick sal u volghen, **mits conditie**¹ dat ick naer alle omstendicheyt vraghen mach”. (NL) (Baten 1592: fol. 23v)

– Er werd geen heksenkonst toe vereischt voor mij om daarachter te komen; maar zoo gij uwe redenen hebt om ‘t gebeurde niet uit te brallen, ik heb de mijnen om je ‘t geheim te beloven, **mits conditie** dat ge mij niets verheelt, en zoo – leidme binnen. Ik ben Schout Meerman zelf”. (NL) (Bosboom-Toussaint 192)

– BBQ op het strand, **mits goed weer**. (NL) (www6)

– **Mits goed weer** gaan we op heksenpad in Zonhoven. (VL) (www7)

– Want die alderquaetste dingen voorcomen dicwil **mits wroeghinghe der consciendien**: het gevonden Bijbelvers past o.i. zonder problemen in dit scenario.

2.2 Daalders ‘semantische regelmaat’

In deze paragraaf gaan we na welke syntactische en semantische regelmaat Daalder in ‘mits’-constructies ziet en we gaan na of deze laatste ook opgaat voor ons gevonden Bijbelvers. Als dat het geval is, hebben we een voorbeeld gevonden van ‘mits’ als een voorzetsel van voorwaarde uit de zestiende eeuw, veel vroeger dan wat Daalder zelf aangeeft.

2.3 Wat bedoelt Daalder met ‘semantische regelmaat’?

Daalder onderscheidt drie syntactische verschijningsvormen in ‘mits’-constructies. De semantische regelmaat die deze mits-constructies laten zien kunnen we als volgt samenvatten. Een mits-constructie heeft de vorm (1) q, mits p dan wel (2) mits p, q dan wel (3) q eerste deel, mits p, q tweede deel. Het deel q benoemt daarbij steeds een bepaalde wenselijkheid die bestaat volgens degene aan wie de verantwoordelijkheid voor de mits-constructie wordt toegeschreven (spreker, schrijver, bekendgevende instantie; of de gedachtewereld van een talig geïntroduceerd karakter). Het deel p benoemt een strikte voorwaarde die volgens dezelfde persoon of instantie bestaat voor de realisering van de wenselijkheid in kwestie (Daalder 2006: 63).

(a) mits p, q

(b) q, mits p

(c) q-deel 1, mits p, q-deel 2

Van elk van deze constructies geven we een zelf gevonden voorbeeld:

(a) mits p, q

¹ Door de editor verklarend vertaald met: ‘op voorwaarde’. Ons lijkt dit voorbeeld gelijkaardig met het eerder besproken pleonastische ‘mits enen bespreke’ (‘op voorwaarde van één voorwaarde’).

Mits 22,50 euro per week laat een personal coach je zes oefeningen in slow-motion uitvoeren. (www8)

(b) q, mits p

Deze machtiging wordt doorgaans probleemloos verstrekt, mits de regels voor verstrekking in acht genomen worden. (www9)

(c) q-deel 1, mits p, q-deel 2

[D]eze ploeg zit nog niet op kruissnelheid en is mits een topavond te pakken. (www10)

In ‘mits p, q’ (en zijn varianten) bestaat er een speciale relatie tussen antecedens p en consequens q. Zelfs grammatica’s die ‘mits’ wat stiefmoederlijk behandelen, erkennen “the strict nature of the condition expressed (the condition is a “necessary” one)” (Daalder 2009: 233). Maar er is nog meer semantische regelmaat. “Bij analyse van de corpuscitaten in hun context kan namelijk vastgesteld worden dat het q-gedeelte steeds het bestaan van een of andere wenselijkheid bevestigt” (Daalder 2009). Of samengevat: “een constructie q, mits p is gekoppeld aan deze inhoudelijke karakteristiek: voor de realisering van wenselijkheid q vormt vervulling van conditie p een strikte voorwaarde” (Daalder 2009: 404). Een voorbeeld uit dezelfde tekst:

Een rustig, licht januarigerecht: een omelet met ui en tomaat. Zeer lekker [= q], mits goed gedaan [= mits p]. (*Volkskrant*, 4-1-2007)

‘Zeer lekker’ bevestigt in q een bestaande wens dat ook het zeer eenvoudige gerecht van omelet met ui en tomaat goed zal aankomen bij de disgenoten. Maar die wens kan alleen gerealiseerd worden, zo zegt het citaat in de mits-frase, bij vervulling van de voorwaarde dat het gerecht “‘goed gedaan’ is” (Daalder 2009: 402–403).

3. Voorbeeldzinnen bij ‘mits’ als voorzetsel in het WNT

Het WNT geeft bij het lemma ‘mits’ maar liefst 16 betekenissen (Kluyver e.a. 1913). Bij ‘mits (7)’ staat: “Op voorwaarde van; thans nog in Z.-N. [Zuid-Nederlands – GL]”. Met andere woorden: het gaat hier om ‘mits’ als prepositie gebruikt. Philippa (2003–2009) volgt het WNT in dezen: “In het B[elgisch] N[ederlands] bleef mits als voorzetsel bewaard, maar uitsluitend in de betekenis ‘op voorwaarde van’”. In dit kapittel bekijken we de vier voorbeeldzinnen die het WNT bij ‘mits 7’ vermeldt, en zien we dat ze eigenlijk niet zo goed gekozen werden – ze illustreren niet allemaal wat we verwachten, nl. ‘mits’ als prepositie. Het WNT geeft bij ‘mits 7’ deze voorbeelden:

a) **Mits** desen sal ick een verbont met u-lieden maken, dat enz., *Statenb.*, 1 *Sam.* 11, 2 [ed. 1688]

b) (*L. V.*: op deze voorwaarde). **Mits** éénen bespreke, v. Duyse, *Vrol.* 159.

c) Aan volksvermoorders vollen aflat geven **mits** een gedeelte van hun macht, Vuylsteke, *Ged.* 3, 34.

d) Zij (had) aan ... de dienstbare lieden ... de vrijheid geschonken, **mits** een geringen cijns te betalen, David, *Hist.* 4, 420 [1853].

Eigenlijk is ‘mits’ in voorbeeld (a) geen prepositie, maar veeleer deel van een *voegwoorduitdrukking*²: “[Het voorzetsel ‘mits’] kon een bijzin met dat als object krijgen, eveneens al in de Middelnederlandse periode. Daarmee was een voegwoorduitdrukking *mitsdat* gegeven (te vergelijken met samengestelde voegwoorden zoals *wordat, omdat* enz” (Daalder 2007: 405). ‘Dezen’ kondigt een hele bijzin aan (‘dat ik u ...’) die verderop in de zin staat. Door ‘mits dezen’ op de eerste zinsplaats te zetten, krijgt de voorwaarde extra nadruk.

Deze voorbeeldzin wordt overigens niet in zijn geheel geciteerd. Het hele Bijbelvers luidt (met de relevante constructie in eigen vetjes): “Doch Nahas, de Ammoniet, zeide tot hen: **Mits dezen** zal ik een verbond met ulieden maken, **dat ik u allen het rechteroog uitsteke; en dat ik deze schande op gans Israël legge**” (SV, 1 Samuël 11: 2).

Voorbeeld (b): **Mits éénen bespreke**. Een ‘bespreke’ (eigenlijk ‘besprek’, volgens het WNT, in Zuid-Nederland nog ‘bespreek’) is een onderhandeling, een afspraak of ... een voorwaarde. Zeker de laatste verklaring maakt de versregel bij Prudens van Duyse bijna pleonastisch: ‘op voorwaarde van één voorwaarde’; de duivel maakt er in dit gedicht echt wel een *conditio sine qua non* van. Hoe dan ook, van de vier voorbeelden beschouwen we dit als het enige degelijke, het enige dat past bij de omschrijving ‘op voorwaarde van’.

Voorbeeld (c) lijkt onduidelijk zoals het hier geciteerd wordt, daarom is wat meer context noodzakelijk. “Vuylsteke was een [s]trijdvaardig liberaal en Vlaamsgezind politicus. Vriend van Multatuli. (...) Vuylsteke ontwikkelde zich ook persoonlijk tot een steeds grotere vrijzinnigheid en tot een anti-klerikaal schrijver en politicus”. (Bork & Verkruijsse) Het citaat in kwestie komt uit *In Sint-Baafs-Abdij*, een poëtische tirade tegen het opportunisme en de hypocrisie van de clerus (Vuylsteke 34). Alleen wijn brengt het bloed van een priester in beweging, zijn levensdagen smelten weg als suiker in de mond, ondertussen schenkt hij volle aflaten aan “volksvermoorders (...) **mits** [die aan de clerus] **een gedeelte van hun macht** [afstaan], en aan vrouwen die boetvaardig (...) beven genade, **mits**...” – en wat het afkoopmiddel van de bevende vrouwen is, moet de lezer zelf maar aanvullen (het WNT neemt deze suggestieve ellips niet op). Vuylsteke gebruikt het voorzetsel ‘mits’ hier zoals het nu nog opduikt: “Voor deze avond is toegang enkel mogelijk mits ticket” (www6).

Voorbeeld (d) laat ‘mits’ volgen door een beknopte bijzin. Het volledige citaat uit kanunnik Davids ‘Vaderlandsche Historie’ luidt: “Reeds in 1252 had zy aen al

² Een term die Daalder gebruikt. De ANS beschrijft hedendaags Nederlands en bespreekt ‘mits dat’ niet (‘mits dat’ veranderde (*grammaticaliseerde* zegt Van der Horst 989) al in de zestiende eeuw tot ‘mits’), maar noemt gelijkaardige constructies ‘voegwoordelijke uitdrukkingen’.

de dienstbare lieden, op grafelyk eigendom gehuisvest, de vryheid geschonken, **mits een geringen cyns te betalen in hun leven, en het beste Kateil na hunne dood aen de gravin**". Dat laat er geen twijfel over bestaan dat het wel degelijk de 'dienstbaere lieden' zijn die de 'geringen cyns' betalen.

De constructie lijkt wat eigenaardig hier, omdat het geïmpliceerd onderwerp van de beknopte bijzin niet identiek is met dat van de hoofdzin (het is er het indirect object van), en dat leidt tot een 'foutieve beknopte bijzin'. Toch loopt het in het Nederlands niet zo'n vaart.

We hebben gezien dat uit een subject-predicaat-relatie het subject kan verdwijnen als de betrokken subject-referent al genoemd is in (een zinsdeel van) de dominerende zin. De zinsrelator verschrompelt dan tot een nominale vorm van het werkwoord, een deelwoord (...) of een infinitief met te. Niet alleen de persoonsvorm ontbreekt, ook de afwezigheid van een incorporerend voegwoord markeert het verschil met de gewone, volle bijzin. Van het zinsdeel in de hogere zin dat de aanleiding vormde tot de reductie, zeggen we dat het de referentiële interpretatie van het subject in de lagere predicatie controleert". Deze zgn. 'controlerende medespeler' "heeft daar [in de controlerende zin – GL] ook subjectsfunctie, soms is hij er I[indirect] O[bject]" (Vandeweghe 2009: 333).

En de ANS is nog toleranter, immers:

[I]n het algemeen moet het geïmpliceerd onderwerp van een beknopte bijzin identiek zijn hetzij met het onderwerp hetzij met het indirect object van de zin waar de bijzin rechtstreeks van afhankelijk is. (...) Er zijn echter ook gevallen mogelijk waarbij het geïmpliceerd onderwerp van de beknopte bijzin identiek is met het lijdend voorwerp van de hogere zin (ANS 19-3-2).

Dat laatste is hier dus het geval. Deze interessante excursie roept nieuwe vragen op (wanneer zijn welke taalgebruikers beknopte bijzinnen met een ander (geïmpliceerd) onderwerp dan dat van de hoofdzin gaan afkeuren?), maar om bij ons verhaal te blijven: 'mits' is hier een conjunctie die een beknopte bijzin inleidt en ook dit voorbeeld uit het WNT illustreert niet echt het gebruik van 'mits' als prepositie.

4. Op zoek naar een beter gebruiksvoorbeeld: 'mits' in Wijsheid 17:10

4.1 Mits wroeginge der consciëntien

Waren er dan geen betere voorbeelden van 'mits' als voorzetsel te vinden? Om in de keuzeloga van het WNT te blijven, plozen we oude Bijbelvertalingen uit. 'Mits' blijkt in de Statenvertaling tien keer voor te komen, geen enkele keer echter als prepositie. Is dat dan een aanwijzing dat 'mits' als voorzetsel van voorwaarde niet zo vroeg (1637) voorkomt? Blijven we in de context van Nederlandstalige

Bijbelvertalingen. In de Vorstermanbijbel (Antwerpen 1528/1531) wordt ‘mits’ (ook ‘midts’ geschreven) meer dan vijftig keer gebruikt.³ Vorsterman baseerde zich voor zijn vertaling grotendeels op die van zijn protestantse concurrent Liesvelt, maar wilde een luxueuzere editie maken die zich op een welgesteld katholiek publiek richtte. In de uitvoerige prologen werd onomwonden kritiek op ketterse uitgaven uitgeoefend en er werd nadrukkelijk verwezen naar de Vulgaat (de Roomse Latijnse vertaling) en ook Hebreeuwse teksten (Bijbel en cultuur 2009). Uit wat volgt, zal blijken dat ook Griekse teksten soms geraadpleegd werden.

Eén vers uit het boek Wijsheid trok in het bijzonder onze aandacht, omdat ‘mits’ er als prepositie in voorkomt.

Wat voor tekst is het boek Wijsheid? Het Bijbelboek Wijsheid behoort tot de zogenaamde deuterocanonieke of apocriefe boeken [dat zijn joods-christelijke geloofsboeken die niet ‘officieel’ in de Bijbel opgenomen werden – GL]. (...) Het boek wordt ook wel ‘Wijsheid van Salomo’ genoemd omdat de auteur in 6:22–9:17 sterk de indruk wekt dat koning Salomo aan het woord is. Het geschrift is oorspronkelijk in het Grieks geschreven, waarschijnlijk in de eerste eeuw voor of de eerste eeuw na Christus. Inhoudelijk behandelt het werk, in drie delen, het belang en de vindplaats van de wijsheid. (Beentjes)

Dat vers zijn we dan gaan vergelijken met andere Nederlandse vertalingen van Wijsheid 17:10 (soms 17:11 of 17:9).

Lezen we het eerst in de Nederlandse Luthervertaling (1648): “Ende **eene verschrickte conscientie** vermoedt altoos het ergste”, wat natuurlijk letterlijk teruggaat op de Duitse vertaling (1545) van de hervormer: “Vnd **ein erschrocken Gewissen** / versihet sich jmerdar des ergesten”, en dat lijkt overeen te komen met het Vulgaatfragment: “cum sit enim timida nequitia dat testimonium condemnata / semper enim praesumit saeva **conturbata conscientia**”.

Met andere woorden: *conturbata conscientia* heeft Maarten Luther als een nominatief enkelvoud gelezen, en als zodanig is het onderwerp van *praesumit* (resp. *erschrocken Gewissen* en *eene verschrickte consciëntie* onderwerp van *versihet* en *vermoedt*). Het boek Wijsheid werd echter in het Grieks geschreven, en daar klinkt het: “δεῖλὸν γὰρ ἰδίῳ πονηρία μάρτυρι καταδικαζομένη, / ἀεὶ δὲ προσεῖληφεν τὰ χαλεπὰ συνεχομένη τῇ συνειδήσει”. ‘Het geweten’ (*συνείδησις*, *syneidēsis*) staat hier niet in de nominatief, maar in de datief. Op basis van een syntactische analyse zijn er drie interpretaties mogelijk van ‘conturbata conscientia’:

- interpretatie 1: de Vulgaat hanteert een losse ablatief (*conturbata conscientia*), onderwerp van *praesumit* blijft *nequitia*;
- interpretatie 2: *conturbata* is een nominatief die zich naar *nequitia* richt; *conscientia* is een ablatief van de handelende persoon bij het passieve deelwoord *conturbata*; dit is de meest letterlijke vertaling van de Griekse constructie

³ Maar vreemd genoeg alleen in de apocriefe boeken. Zouden die door een andere vertaler zijn vertaald dan de canonieke?

– interpretatie 3: *conturbata* hoort attributief bij de nominatief *conscientia*, samen vormen ze het onderwerp van *praesumit*: Luthers zienswijze.

In de verschillende Bijbelvertalingen treffen we alle drie deze interpretaties van *conturbata conscientia* aan, met nuances. Als je de Griekse tekst naast de Vulgaatversie legt, is interpretatie 3 de minst logische. Daarom durven we dan ook te concluderen dat voor dit vers Luther niet de Griekse tekst heeft gebruikt voor zijn vertaling, maar zich uitsluitend op de (katholieke) Vulgaat baseerde.⁴

Interpretatie 2 volgt het meest nauwgezet de Griekse constructie; de Willibrordvertaling richt zich ernaar, maar maakt van de participiumconstructie, die we in het huidige Nederlands toch niet meer zo vaak gebruiken, *een voorwaardelijke bijzin*: *als zij* (= de slechtheid) door het geweten (= ablatief *conscientia*) gekweld (*conturbata*) *wordt*. Immers:

Omdat participiumconstructies [in zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands – GL] de waarde van een beknopte bijzin hebben, kunnen ze steeds als een bijzin vertaald worden. De conjuncte deelwoordconstructies worden in de vertaling weergegeven als een bijvoeglijke bijzin die begint met een betrekkelijk voornaamwoord, of een bijwoordelijke bijzin die begint met een voegwoord; de absolute verschijnen altijd als een bijwoordelijke bijzin in de vertaling (Korne & Rinkel 1987: 66).

En “evenals het predicatief gebruikte participium wordt de ablativus absolutus in het Nederlands vaak vertaald met een bijwoordelijke bijzin” (Kroon 2007: 69).

In het Grieks kan de datief o.a. een middel uitdrukken (*dativus instrumentalis*) – een functie die later door de Latijnse ablatief overgenomen werd – of een oorzaak (*dativus causae*). Daalder schrijft dat ‘mits’ o.a. een middel (‘scenario 1’; Daalder 2007: 406) of een oorzaak (‘scenario 3’; Daalder 2007: 411) kan uitdrukken, heel zelden echter een voorwaarde (en dan vooral later en in het Zuiden van het taalgebied) – zie ook verder. Een participiumconstructie – in casu: “*nequitia... conturbata*” (interpretatie 2) of “*conturbata conscientia*” als losse ablatief (interpretatie 1) of als nominatief (interpretatie 3) – kan echter, zoals gezegd, op veel manieren in het Nederlands vertaald worden; bijvoorbeeld als een bijzin van voorwaarde. En dat is o.i. precies wat er gebeurt in de vertalingen die hier ‘als’-bijzinnen en ‘mits’-constructies gebruiken.

Zowel in de Leuvense Bijbel (1548) als in de Willibrordvertaling (1995) vinden we *συνεχομένη τῇ συνειδήσει* / *conturbata conscientia* als een door ‘als’ ingeleide voorwaardelijke bijzin terug. De nominalisering van het participium *συνεχομένη*, resp. *conturbata* – “wroeg(h)inge” wordt bij Liesvelt en Vorsterman gevolgd door

⁴ Onze conclusie dat Luther (minstens) voor de vertaling van dit Bijbelvers niet de oorspronkelijke Griekse tekst gebruikte, werd bevestigd door Bridget Drinka (University of Texas) en dr. Csaba Fekete (Református Kollégium, Debrecen, HU). Tevens weten we dat Wijsheid het laatste Bijbelboek is dat o.l.v. Luther vertaald werd. Hij verkeerde toen al in slechte gezondheid en heeft niet alles zelf vertaald. Philipp Melanchton en Justus Jonas hadden haast om alles vertaald te krijgen en volgden daarom niet altijd hun ‘ad fontes’ principe (www7).

de subjectgenitief *der conscietien* – en deze NP wordt ingeleid door ‘mits’, volgens ons voorzetsel van voorwaarde. De Statenvertaling blijft het dichtst bij de Griekse tekst (interpretatie 2) met de voor het zeventiende-eeuwse Nederlands nog heel gewone participiumconstructie “*benauwt zijnde door de conscietie*”.

4.2 Geen ‘mits’ maar ‘mitter’ in de Delftse Bijbel (1477)

De Delftse Bijbel lijkt met ‘mitter wroghender consciencien’ in dit vers een buitenbeetje. Een kleine zoektocht op Delpher geeft aan dat de vorm ‘mitter’ wel vaker voorkomt als samentrekking van ‘met der’ (en ‘der’ als datief vrouwelijk enkelvoud van het lidwoord); in de respectieve afschriften van Jacob van Maerlants zesde boek van *Der naturen bloeme* (over slangen) bijvoorbeeld komen o.a. deze varianten voor: “Ende metter kele wide gapet”, “Ende mitter kele wide gapet”, “Ende met der kele wide gaepet” (Voort 2001: 307).

Tabel 1. Wijsheid 17:10

Statenvertaling (1637)	Want de boosheyit is een vervaert dinck, veroordeelt door haer eygen getuyge: ende benauwt zijnde door de conscietie vermoedt altijt het swaerste.
Vorstermanbijbel (1528/1531) 17:10	Want die alderquaetste dingen voorcomen dicwil mits wroeghinghe der conscietien ,
Liesveltbijbel (1542), 17:11	Want die alder quaetste dingen voorcomen dicwils midts wroeginge der conscietien . (...)
Vulgata	cum sit enim timida nequitia dat testimonium condemnata semper / enim praesumit saeva conturbata conscientia
Delftse Bijbel (1477), 17:9	(...) Want eenpaerlijc veronlediget dat alre quaetste: mitter wroghender consciencien .
Willibrordvertaling (1995) 17:11	Slechtheid is namelijk van nature bang en wordt door haar eigen getuigenis veroordeeld; als zij door het geweten gekweld wordt , maakt zij de moeilijkheden steeds groter.
Leuvense Bijbel (1548)	want dicmael comen te voren die alder quaetste dinghen, als die conscietie wroeucht (...).
Lutherbibel (1545)	Vnd ein erschrocken Gewissen / versihet sich jmerdar des ergesten.
Lutherse vertaling (1648)17:11	Ende eene verschrickte conscietie vermoedt altoos het ergste:
Sagesse 17:10	Car la méchanceté, naturellement craintive, se condamne par son propre témoignage; et, pressée par la conscience , elle attire d'avance sur elle des peines affligeantes.
ΣΟΦΙΑ ΣΑΛΩΜΩΝΟΣ	δειλὸν γὰρ ἰδίῳ πονηρία μάρτυρι καταδικαζομένη, / αἰεὶ δὲ προσεῖληφεν τὰ χαλεπὰσυνεχομένη τῇ συνειδήσει

4.3 Wijsheid

Gaat de in 1.2 besproken ‘semantische regelmaat’ op voor de gevonden ‘mits’-constructie in het oude Bijbelvers? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moeten we eerst eens bekijken wat voor tekst het boek Wijsheid is.

De schrijver van het boek Wijsheid geeft in zijn tekst, een “onderricht in de wijsheid”, blijk van:

beïnvloeding vanuit het hellenistische milieu. Hiernaast openbaart hij zich vooral als psycholoog en denker. Als psycholoog heeft hij de neiging en het vermogen zich in anderen in te leven. (...) Men kan wijzen op 17,3–19, waar hij zich inleeft in de situatie van degenen die door een langdurige, volslagen duisternis gevangen gehouden worden. Vervolgens probeert hij hun angsten te beschrijven en te verklaren. Het is ook aan psychologische begaafdheid toe te schrijven dat hij een vorm vindt die de belangstelling van de lezer vasthoudt (Inleiding op het boek Wijsheid).

In de Vorstermanbijbel klinkt het: “Want die alderquaetste dingen voorcomen dicwil [p] mits wroeghinghe der conscientien [mits q]”.

De ‘allerkwaadste dingen’ zullen een feit zijn – dat is de ‘wens’ – als tenminste aan de absolute voorwaarde, een knagend geweten, voldaan zal zijn. Zonder context is de wenselijkheid in deze zin uiteraard zeer discutabel, maar in de context van een Bijbelboek dat de gelovige leert hoe *wijs*, d.w.z. moreel te leven, heeft deze uiting zin. Zonder wroeging, zonder een knagend geweten, en (dus) het besef van de ellende die daaruit voortkomt, zouden we amoreel leven, en dat is niet verkieslijk.

5. Conclusies

Archaïsch aandoende participiumconstructies kunnen zonder probleem met een ‘mits’-constructie vertaald worden. In dit geval – Wijsheid 17:10 in de Vorstermanbijbel (uitgebracht in de eerste helft van de zestiende eeuw): “Want die alderquaetste dingen voorcomen dicwil mits wroeghinghe der conscientien” – wordt de zin syntactisch geconstrueerd zoals Daalder aangaf (in de vorm *q, mits p*) en blijft de ‘semantische regelmaat’ die zij opmerkte, gehandhaafd. Het voorzetsel ‘mits’ heeft er overduidelijk een voorwaardelijk karakter, hoewel Daalder (2006: 415) en Van der Horst (1828) het voorwaardelijk voorzetsel ‘mits’ pas in de negentiende eeuw zien ontstaan.

Bibliografie

Bijbels

- La Bible Annotée. ΣΟΦΙΑΣΑΛΩΜΩΝΟΣ. Via: http://ba.21.free.fr/septuaginta/sagesse/sagesse_17.html.
- Liesveldtbijbel (1542), Delftse Bijbel (1477), Leuvense Bijbel (1548), Statenbijbel (1637), Lutherse vertaling (1648). Via: www.bijbelsdigitaal.nl.
- Lutherbibel (LB) (1545). Via: http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werk-sansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=4036&tx_dlf%5Bpage%5D=1046&tx_dlf%5Bdouble%5D=0&cHash=1f1dfid37bb5a3ef5de96b160831149c.
- Vorstermanbijbel (1528–1531), Wijsheid 17:10. Via: <http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=vorst1531&page=645&mode=2>.
- Vulgata. Via: <http://www.drbo.org/lvb/chapter/25017.htm>.
- Willibrordvertaling (1995). Via: <http://www.willibrordbijbel.nl/index.php?p=page&i=61760,61780>.

Overige literatuur

- z.a. (2009): *De bijbel in de Nederlandse cultuur. Bijbelboeken*. Laatst geraadpleegd op 21.06.2016 (<http://www.bijbelencultuur.nl/bijbelboeken/hooglied/4/de-vorstermanbijbel-van-1528>).
- z.a. (1998): *Nederrijns moraalboek*. In: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), CD-ROM Middel Nederlands. Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, Den Haag/Antwerpen. Laatst geraadpleegd op (http://dbnl.org/tekst/_ned040mgys01_01/colofon.php).
- Baten, Carel (2004): *Warachtighe historie van doctor Johannes Faustus*. Dordrecht 1592, 22v–24v. Laatst geraadpleegd op 14.05.2017 (http://www.dbnl.org/tekst/bate002wara02_01/bate-002wara02_01_0024.php).
- Beentjes, Panc (2011): “Wijsheid. Lucepedia.” In: *Digitale theologische encyclopedie*. Laatst geraadpleegd op 26.06.2016 (<https://www.lucepedia.nl/dossieritem/wijsheid-het-boek/wijsheid>).
- Bork, G.J. van & Verkruijsse, P.J. (red.) (1985): *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. De Haan, Weesp. Laatst geraadpleegd op 21.07.2017 (http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1413.php).
- Bosboom-Toussaint, A.L.G. (1899): *De Delftsche wonderdokter*. Deel 2. D. Bolle, Rotterdam. Laatst geraadpleegd op 14.03.2017 (http://dbnl.org/tekst/bosb002delf03_01/bosb002delf03_01_0005.php?q=mits#hl1).
- Cremer, J.J. (1880): *Romantische werken*. Deel XI. D. Noothoven van Goor, Amsterdam 1880. Laatst geraadpleegd op 14.03.2017 (http://dbnl.org/tekst/crem001roma12_01/crem001roma12_01_0020.php?q=mits#hl1).
- Daalder, Saskia (2006): “Regelmaat en interpretatie bij mits-constructies in het moderne Nederlands”. In: *Voortgang* 24: 51–60. Laatst geraadpleegd op 15.01.2017 (http://www.dbnl.org/tekst/_voo004200601_01/_voo004200601_01_0006.php).
- Daalder, Saskia (2007): “Een blik in het verleden van een voegwoord: mits in zijn functie van voorzetsel in ouder en nieuwer Nederlands”. In: *Voortgang* 25: 401–419. Laatst geraadpleegd op 26.01.2016 (http://www.dbnl.org/tekst/_voo004200701_01/_voo004200701_01_0013.php).
- Daalder, Saskia (2009): “Conditional constructions: The special case of modern Dutch mits”. In: *Journal of Germanic Linguistics* 21 (2): 231–248.

- Haeseryn, Walter e.a. (1997): *Algemeen Nederlandse Spraakkunst*, Groningen: Martinus Nijhoff / Deurne: Wolters-Plantijn. Laatst geraadpleegd op 14.01.2017 (<http://ans.ruhosting.nl/e-ans/index.html>).
- Horst, J.M. van der (2008): *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven: Leuven University Press.
- Kluyver, Albert e.a. (ed.) (1906): "Mits". In: *Woordenboek der Nederlandsche taal IX (M-Nymph)*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff / Leiden: A.W. Sijthoff.
- Korne, Annet de & Rinkel, Tineke (1987): *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kroon, Caroline (2007): *Inleiding tot de Latijnse syntaxis: structuur van zin en tekst*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Loosen, Gert (2015): "'Mits': oud en stout. Een nieuw leven voor voorwaardelijk 'mits'". In: *Brunner Beiträge zur Germanistik und Nordistik* 29, 2: 35–42. Laatst geraadpleegd op 5.12.2016 (https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/134983/1_BrunnerBeitragGermanistikNordistik_29-2015-2_5.pdf?sequence=1).
- Philippa, Marlies, Debrabandere Frits & Quak, Arend (2009): *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam: AUP. Laatst geraadpleegd op 25.08.2016 (<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/mits>).
- Thijs, Bartie (2011): "Mits in het zesde boek van Hoofts Historiën; een verkenning". In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 29: 185–215.
- Vandeweghe, Willy, Devos, Magda & De Meersman, Fons (2009): *Grammatica van de Nederlandse zin*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant.
- Vuylsteke, Julius (1887): *Verzamelde gedichten*. J. Vuylsteke, Gent / J. Minkman, Arnhem (tweede druk). Laatst geraadpleegd op 21.07.2017 (http://www.dbnl.org/tekst/vuyl003verz03_01/vuyl003-verz03_01_0112.php).
- Wilms, Leendert (2016): *Masterproef. Real-Time Motion Compensated Video Camera*. KU Leuven, Universiteit Hasselt, laatst geraadpleegd op 10.07.2017 (<http://docplayer.nl/29449706-Masterproef-real-time-motion-compensated-video-camera.html>).

Websites

- www1: z.n. *Geen 2x successierecht betalen*. 28.01.2013. <https://juridischforum.be/viewtopic.php?t=44808&p=247408> (laatst geraadpleegd op 15.04.2017).
- www2: z.n. <http://www.autoholland.nl/> z.d. (laatst geraadpleegd op 16.05.2017).
- www3: z.n. *Formulieren wijzigen*. z.d. <https://www.theaterdancefactory.nl/formulieren/wijzigen/> (laatst geraadpleegd op 15.04.2017).
- www4: Smits te Venray, Driek (2017): *De kroniek van Driek*. <https://www.heemkundekringbakelenmilheeze.nl/dingbank-van-bakel-1805> (laatst geraadpleegd op 9.07.2017).
- www5: Lokale Politie Rode (2007) *Verslag vergadering BOC dd 30 november 2007*. http://www.nspv-asse.be/docs/BOC/Verslag_BOC_RODE_30_11_07.pdf (laatst geraadpleegd op 16.05.2017).
- www6: <http://www.kerstmarktdamme.be/> (laatst geraadpleegd op 21.07.2017).
- www7: Rösler, Martin (2014): *Die Apokryphen in Luthers Bibelübersetzung*. <https://www.die-bibel.de/ueber-uns/unsere-uebersetzungen/lutherbibel-2017/reformationsjubilaeum/unsere-jahres-serie/die-apokryphen-der-lutherbibel-teil-1/> (laatst geraadpleegd op 21.07.2017).
- www8: www.voltweb.be/Minder%20zweten%20en%20toch%20resultaat.doc (laatst geraadpleegd op 9.07.2017).
- www9: www.schrijverorthopedie.nl/Webwinkel-Category-6800917/OVAC.html (laatst geraadpleegd op 21.07.2017).

www10: <http://www.hln.be/hln/nl/1301/Premier-League/article/detail/2431961/2015/08/22/Aanvalle-nd-onmondig-ManU-geraakt-niet-voorbij-Mitrovic-en-Mbemba-0-0.dhtml> (laatst geraadpleegd op 9.07.2017).

Gert Loosen (*1971) was leraar voor verschillende vakken op middelbare scholen in Vlaanderen, NT2-docent aan de KU Leuven, lector in Debrecen en aan ELTE (Budapest) en is nu verbonden aan de neerlandistiek en germanistiek van de Universiteit Debrecen, waar hij een Phd voorbereidt over 'mits'.

e-mail: gertloosen@gmail.com